

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Homo ludens: Huizinga's spel met het Sanskriet

Bisschop, P.C.; Lem, A. van der

Citation

Bisschop, P. C. (2025). Homo ludens: Huizinga's spel met het Sanskriet. In A. van der Lem (Ed.), *Droomgezichten* (pp. 22-28). Groningen: University of Groningen Press.
doi:10.21827/674ec75b665cc

Version: Publisher's Version
License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4212143>

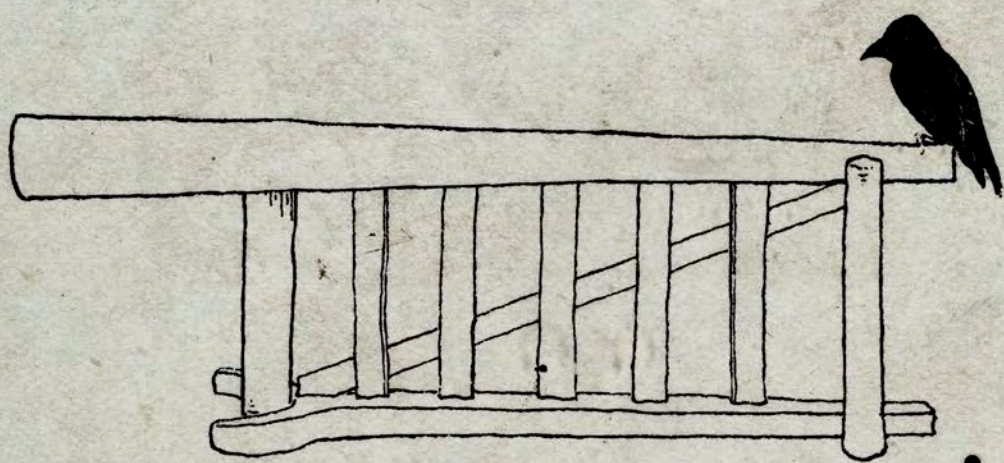
Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samengesteld en toegelicht
door **Anton van der Lem**

Droom **gezichten**

Tekeningen van
Johan Huizinga

University of Groningen Press

WOORD VOORAF

Op 7 december 1972 was het honderd jaar geleden dat Huizinga in de stad Groningen werd geboren. Dat was de aanleiding voor het organiseren van zowel een internationale conferentie als een tentoonstelling over Huizinga. Drijvende kracht achter beide was Wim R.H. Koops (1925-2024), bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek Groningen. De publicatie van de voordrachten gehouden tijdens de conferentie blijft aan de basis liggen van het moderne Huizinga-onderzoek.¹ De tentoonstelling vond plaats in het Universiteitsmuseum Groningen.² Daar waren niet alleen boeken, handschriften en foto's te zien maar ook achttien door Huizinga gemaakte tekeningen. De catalogus vermeldt 202 items, maar bevat geen illustraties.

Een volgende stap in het Huizinga-onderzoek was het voorbereiden en publiceren van Huizinga's *Briefwisseling*.³ Behalve brieven kwamen hierbij tal van tekeningen boven water, in het bijzonder bij Huizinga's nabestaanden. Bij de voltooiing van de uitgave van de briefwisseling in 1991 konden vele tekeningen tentoongesteld worden in het Academisch Historisch Museum te Leiden, nu wel begeleid door een geïllustreerde catalogus: *Een zweven over de tuinen van den geest. Leven en werk van Johan Huizinga*.⁴ Noodzakelijk in het onderzoek van Huizinga's werk was vervolgens de *Inventaris van het archief van Johan Huizinga*, met o.a. tal van tekeningen en krabbels in de collegedictaten die hij bijhield als student aan de Rijks-

COLOFON

Uitgegeven door University of Groningen Press
Broerstraat 4
9712 CP Groningen
Nederland

Deze uitgave is financieel
mede mogelijk gemaakt door
het Nicolaas Mulerius Fonds.

Voor het eerst gepubliceerd in Nederland © 2025 Anton van der Lem

Ontwerp en opmaak: LINE UP boek en media bv | Riëtte van Zwol

ISBN 978-94-034-3107-9
ISBN (PDF) 978-94-034-3106-2
DOI <https://doi.org/10.21827/674ec75b665cc>

Dit werk is verschenen onder de Creative Commons licentie: NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal. De volledige licentievoorwaarden zijn beschikbaar op <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>.

HOMO LUDENS: HUIZINGA'S SPEL MET HET SANSKRIT

Peter C. Bisschop

Johan Huizinga begon in 1891 aan een studie Nederlandse letteren aan de Rijksuniversiteit Groningen. Aangezien Sanskrit een vast onderdeel vormde van het curriculum in die tijd – in overeenstemming met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 – moest Huizinga voor zijn doctoraal ook Sanskrit studeren. Zijn Sanskritleraar in Groningen was Jakob Speijer, over wie hij later schreef dat deze de beste leraar was die hij ooit had gehad.² Huizinga had een sterke passie voor taalkunde en schreef onder begeleiding van Speijer zijn proefschrift, getiteld: *De vidûṣaka in het Indisch tooneel* (1897). Met dit proefschrift over de figuur van de brahmaanse hansworst in de Sanskrit toneeltraditie ontwikkelde de latere auteur van *Homo ludens* al vroeg zijn inzichten betreffende het culturele belang van humor en spel. De in deze bijdrage besproken tekeningen tonen Huizinga's humoristische spel met het Sanskrit.

De eerste tekening, 'Avond oefening in de kolonie te Blaricum' [tek. 5.1], toont een spiritistische seance in het Gooise dorp Blaricum.³ De kolonie verwijst naar de Kolonie van de Internationale Broederschap, een gemeenschap van christen-anarchisten die zich lieten inspireren door het werk van Tolstoj, en die zich in 1899 in Blaricum hadden gevestigd. Op de tekening zien we een priesterfiguur in trance achterover geheld met een swastika in de hand. Voor hem zit een persoon met een sigaret in de mond op een stoel met daarop de Sanskrit tekst *satyān nāsti paro dharmah*: 'er is geen hogere wet dan de waarheid.' Dit is het motto van het theosofisch genootschap dat mede werd opgericht door de Russische occultiste Helena P. Blavatsky (1831-1891) in New York in 1875.⁴ De naam H.P. Blavatsky wordt in de tekening weergegeven op het labelkaartje aan de geest die boven de walmende pot zweeft, die voor de gezeten figuur staat. Links op de tekening zien we meer geestverschijningen en rechts staan twee muzikanten afgebeeld die de trance ondersteunen. Huizinga moest niet veel hebben van de theosofen, die een bijzondere belangstelling aan de dag legden voor het esoterisch boeddhisme. In zijn openbare les *Over studie en waardeering van het Boeddhisme* als privaatchoortuutendocent aan de Universiteit van Amsterdam in

1903 noemt hij als een van de redenen voor het belang van de wetenschappelijke bestudering van het boeddhisme, dat ‘heden ten dage ook buiten geleerde kringen de behoefte [geldt] aan voorlichting op het gebied der Oud-Indische cultuurgeschiedenis, een behoefte, die bij gebrek aan deugdelijk onderricht, slechts tot de verspreiding van onjuiste noties leidt.’⁵ In zijn memoires brengt hij de titel van dit college in verband met de populariteit van de theosofie aan het begin van de twintigste eeuw: ‘Dit woord waardering keerde een zekere pointe tegen de destijds in bepaalde kringen sterk verbreide theosofie uit de school van Mme Blavatsky, profetes “of hierophantine dimensions” zoals F.W. Thomas spotte.’⁶ Interessant is verder dat hij in deze zelfde openbare les spreekt over het ‘oude hoofdthema van alle wonderdoenerij [...] nl. het door de lucht vliegen, om geesten te consulteren.’⁷ Deze beschrijving sluit mooi aan bij de spotprent.

In 1898, in zijn Haarlemse jaren, volgde Huizinga ook privélessen Sanskriet bij de Leidse hoogleraar Sanskriet en Vergelijkende Taalwetenschappen, Hendrik Kern (1833-1917). Mogelijk ontmoette hij daar de Sanskritist en Indoloog Jean Philippe Vogel (1871-1958) met wie hij de rest van zijn leven bevriend bleef. In september 1899 bezochten ze samen het Internationale Congres van Oriëntalisten in Rome, waarna Vogel doorreisde naar India. Vogel bekleedde van 1901 tot 1912 vooraanstaande posities bij de archeologische dienst in Brits-Indië, eerst als hoofd van de ‘Northern Circle’ (Pakistan, Kashmir, Punjab) en later als waarnemend directeur van de Archaeological Survey of India. Toen hij in 1913 in Nederland was teruggekeerd, werd hij aangesteld als hoogleraar Sanskriet en Indische Oudheden aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Gedurende de periode dat Vogel in India was, ontwikkelde Huizinga zich tot Nederlands cultuurhistoricus. In *Mijn weg tot de historie* blikte de latere Huizinga terug op deze periode:

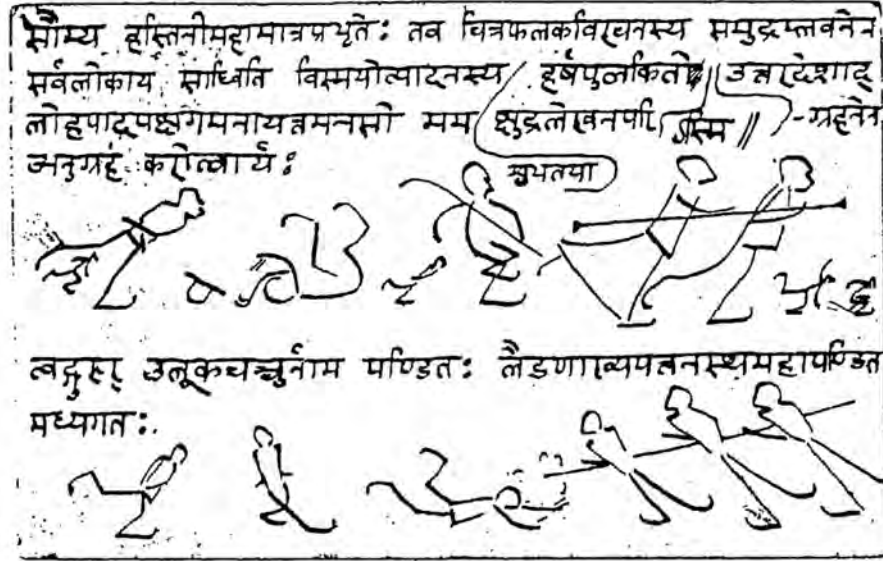
‘Toen echter was mijn geest maar half bij die Oosterse stof. Mijn wending van het taalwetenschappelijke en oriëntalistische naar het historische in engere zin was in de diepere lagen van mijn bewustzijn reeds geruime tijd gaande en mij ten volle bewust. Terzeldertijd dat ik met hevige belangstelling in Atharvaveda en boeddhistische leer werkte voelde ik mij meer en meer aan die wereld van het Oosten toch veel te vreemd en te ver. De wens om zelf de landen van Indus en Ganges te leren kennen, zoals mijn vriend Vogel die met geestdrift en volharding had doorgezet, heeft mij nooit beziel.’⁸

Afb. 5 | Huizinga en Vogel volgden in 1898 een privatissimum bij Hendrik Kern, aan de Oude Rijn in Leiden. Huizinga keerde met de trein huiswaarts naar Haarlem. Het was kennelijk slecht weer, zodat hij zich zorgen maakte of zijn studiegenoot wel veilig thuisgekomen was. Leiden, UB, Instituut Kern.

Een tekening op een aan Vogel gerichte briefkaart gedateerd 18 juni 1898 (afb. 5) toont Vogel die in de stromende regen door de plassen fietst.⁹ In de lichtstraal van de koplamp verschijnen twee hindoegoden. De eerste is een vierarmige Vishnoe in zittende houding, met een knots (*gadā*), een discus (*cakra*) en een derde object. Misschien is het Vishnoe's schelp (*śaṅkha*). Naast hem zit een vrolijke, vierarmige Ganesha, herkenbaar aan zijn olifantenslurf, met een drietand in zijn linker bovenhand en een niet duidelijk identificeerbaar object in zijn rechter onderhand. Met zijn rechter bovenhand lijkt hij Vogel aan te moedigen en met zijn linker onderhand wijst hij hem de weg. De begeleidende tekst luidt: 'Zijt gij droog overgekomen?' gevolgd door twee namen: 'Tjeenk'¹⁰ en 'Huizinga'. Vogel was van 1897 tot 1899 privatdocent Oud-Indische literatuur-geschiedenis aan de Gemeente-Universiteit van Amsterdam.

De briefkaart (afb. 6), gestempeld op 12 december 1899, is geadresseerd aan Vogel in Bombay.¹¹ Van Bombay werd de kaart doorgestuurd naar Benares, waar Vogel vanaf oktober 1899 negen maanden veldwerk verrichtte.¹² Met andere woorden, deze kaart werd naar Vogel gestuurd kort nadat hij en Huizinga samen in Rome waren geweest bij het Internationale Congres van Oriëntalist. Interessant aan de tekening op deze kaart is dat de begeleidende tekst door Huizinga is opgesteld in het Sanskriet. De tekening toont een man op het ijs, schaatsend en vallend in verschillende houdingen. Uit de Sanskriettekst blijkt dat de man in kwestie Huizinga zelf voorstelt.¹³

Afb. 6 | Kaart door Huizinga geschreven in het Sanskriet. Het gaat hier om schaatsende mensen, die elkaar in evenwicht houden met behulp van een lange stok. Blijkens de vertaling bedoelde Huizinga met de vallende schaatser zichzelf. Leiden, UB, Instituut Kern.

saumya hastinī-mahāmātra-prabhṛteḥ tava citraphalaka-viracanasya
samudra-plavanena sarva-lokāya sādhv iti vismayotpādanasya
+śubhatayā+ harṣa-pulakito +’smi | | +uttara-deśād loha-pāda-pakṣa-
gamanāyatta-manaso mama kṣudra-lekhana-parigrahanena
anugrahaṃ karotv āryaḥ

tvad-gurur ulūka-cañcur-nāma paṇḍitaḥ laiḍaṇākhyā-pattana-stha-
mahā-paṇḍita-madhya-gataḥ

‘Mijn beste! Mijn haren staan recht overeind van vreugde door de
pracht van uw geschilderde compositie van de mahout op de vrouw-
tjesolifant en dergelijke, die de wonderlijke gedachte oproept dat het
voor iedereen goed is om in de oceaan te duiken. Meneer, moge u
genoegen ondervinden met de ontvangst, uit het noordelijke land, van
een briefje van mij, die zijn gedachten heeft gericht op het schaatsen.

Uw leraar, de professor genaamd Uilensnavel, bevindt zich te midden
van de hoogleraren in de stad genaamd Leiden.’

De briefkaart lijkt de ontvangst te bevestigen van een afbeelding die
door Vogel naar Huizinga moet zijn gestuurd, waarop onder andere een
olifant en haar drijver te zien waren die de oceaan in liepen. Aangezien
het winter was in Nederland (‘het noordelijke land’), spreekt Huizinga

zijn enthousiasme uit over het schaatsen (letterlijk: ‘vliegen op ijzeren voeten’). ‘Professor Uilensnavel’ verwijst naar Vogels leraar Christiaan Cornelis Uhlenbeck (1866-1951), die recentelijk was benoemd tot hoogleraar in Gotisch, Angelsaksisch, Middelhoogduits en (Indo-)Germaanse Talen aan de Universiteit van Leiden, na zijn periode als buitengewoon hoogleraar in Sanskriet, Gotisch, Angelsaksisch, Russisch en Vergelijkende (Indo-Germaanse) Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.¹⁴

Een laatste tekening, waarvan niet bekend is waar deze zich momenteel bevindt, maakte Huizinga ruim twintig jaar later, toen hij zijn reputatie als cultuurhistoricus stevig had gevestigd, en Vogel al geruime tijd als hoogleraar Sanskriet en Indische Oudheden aan de Universiteit Leiden werkzaam was (afb. 7). De betreffende tekening is afgedrukt in het boek *Iwan de verschrikkelijke: leven en werken van dr P.V. van Stein Callenfels*, waar er ook achtergrondinformatie bij wordt gegeven.¹⁵

Bovenaan de tekening heeft Huizinga een Sanskriet bijschrift geplaatst, waarin hij de verschillende details uit de tekening identificeert:

rākṣasa-yavadvīpaja-ṣaḍācāryāśvadaṣṭā-prabhṛti-śiṣya-ratnāvaly-alamkṛto mahāgurur vihaḡottamaḡ

‘De grote meester, Oppervogel, versierd met een ketting van parels van leerlingen, beginnend met de Demon, de Javaan, de Zes Onderwijzers, en mevrouw Paardgebeten.’

De tekening is een hommage aan Vogel (*vihaḡottama*), die wordt afgebeeld als eerbiedwaardige goeroe, omringd door een stel uitmuntende leerlingen. Uit het boek *Iwan de verschrikkelijke* weten we dat P.V. van Stein Callenfels (1883-1938) in oktober 1921 begon met het volgen van colleges Sanskriet bij professor Vogel, ‘in gezelschap van Raden Poerbatjaraka, Mej. Amshoff en zes Indische onderwijzers, de heren Emeis, Boswinkel, Noordenbos, Deenik, Bakker en De Wilde, voor deze studie naar Europa gezonden’.¹⁶

De figuur ter linkerzijde van Vogel (voor ons rechts) stelt P.V. van Stein Callenfels voor als Demon (*rākṣasa*). De gelijkenis is sprekend. De roemruchte archeoloog van Nederlands-Indië studeerde van 1921 tot 1924 architectuur en archeologie in Leiden, alwaar hij promoveerde op een proefschrift getiteld *De Sudamala in de Hindu-Javaansche Kunst*.¹⁷

Afb. 7 | Hommage van Huizinga aan de 'Oppervogel'. Origineel niet teruggevonden. Gereproduceerd uit het boek van B.D. Swanenburg (zie noot 48).

Vanwege zijn imposante uiterlijk en excentrieke levensstijl droeg hij onder meer de bijnaam 'Iwan de verschrikkelijke'.¹⁸ De benaming '*rākṣasa*' werd ook door andere Indologen gebezigd, zoals blijkt uit een handgeschreven kaart van de Franse Indoloog Sylvain Lévi.¹⁹ In Huizinga's karikatuur wordt Stein Callenfels afgebeeld in de stijl van een afschrikwekkende tempelpoortwachter (*dvārapāla*) uit het klassieke Indonesië.

De Javaan (letterlijk: 'op het eiland Java geborene') duidt op Raden Poerbatjaraka. Hij staat naast de Demon als een wajangpop afgebeeld. Poerbatjaraka was een vooraanstaand Javaans filoloog, afkomstig uit het hof van Surakarta. Hij behaalde zijn doctoraat in Leiden in 1926 voor zijn proefschrift, getiteld *Agastya in den Archipel*, een nog altijd belangrijke studie over de verspreiding van de iconografie van de heilige ziener Agastya en diens betekenis voor de kunst en verhalende literatuur.²⁰ Na de onafhankelijkheid van Indonesië werkte Poerbatjaraka als hoogleraar aan diverse Indonesische universiteiten. Hij publiceerde meerdere edities en vertalingen van Oud-Javaanse teksten.

Onderaan de tekening is een vrouw afgebeeld die wordt aangevallen door een paard, oftewel mevrouw Paardgebeten (*aśvadaṣṭā*). Zij stelt M.C.H. Amshoff voor 'die inderdaad kort tevoren het slachtoffer was geworden van een aanval'.²¹ Amshoff was de eerste vrouwelijke onderzoeker van de Atjehse taal en literatuur en ook een van de eerste vrouwen die promoveerden in de studie van Zuidoost-Azië.²²

Ten slotte rest nog de groep van zes wijsneuzen, of zoals het Sanskriet aangeeft, *ṣaḍācārya*. Met de aanduiding *ṣaḍācārya* ('zes onderwijzers') verwijst Huizinga mogelijk naar het eerste deel van het vierde hoofdstuk van de *Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad*. Deze Vedische tekst wordt in de overlevering ook wel *Ṣaḍācārya-Brāhmaṇa* genoemd, naar de zes eerdere leraren (*ṣaḍācārya*) van koning Janaka, voordat hij werd onderwezen over Brahman door Yājñavalkya. Hoe het deze zes Indische onderwijzers verder is vergaan, durf ik niet te zeggen.

Huizinga toont zich in deze karikaturen een meester van het spel: serieus en speels tegelijk, met gevoel voor traditie, in overeenstemming met zijn eigen analyse van het spel-element in de cultuur in zijn erudiete *Homo ludens*.²³

Ik eindig deze bijdrage met een foto van Huizinga zelf, in de gestalte van Boeddha in lotushouding en met zijn handen in de zogenaamde *abhaya mudrā*: 'gebaar van vrijheid van angst' (afb. 8).²⁴ De foto, gedateerd tegen het einde van de negentiende eeuw, laat zien dat Huizinga niet lang na zijn eerste kennismaking met het Sanskriet al experimenteerde met het integreren van aspecten van de Indiase cultuur in zijn eigen leven. De hierboven besproken tekeningen vertonen elk op hun eigen manier een soortgelijke speelse houding.

Afb. 8 | Huizinga neemt een Boeddha-houding aan, 'het gebaar van vrijheid van angst.'

W.R.H. Koops e.a., *Johan Huizinga 1872-1972*, afb. 3.

Deze erudiete toelichting van Peter Bisschop op Huizinga's tekeningen in verband met diens opleiding als Sanskritist en openbare les maken duidelijk dat Huizinga aanvankelijk voor zichzelf hoopte op een universitaire loopbaan in die richting. Het citaat uit de brief aan Vogel laat daarentegen zien dat hij toe was aan wat we tegenwoordig een *loopbaanswitch* zouden noemen.²⁵ In Haarlem maakte de geschiedenis zich meer en meer meester van hem.

Tijdens zijn kinderjaren had Johan een paar keer bij familie van zijn stiefmoeder in Haarlem gelogeerd en was hij onder de bekoring van deze historische stad gekomen. In de herfst van 1897 tekende hij het uitzicht vanuit zijn huurkamer, Korte Spaarne 15, op de Haarlemse binnenstad: 'daar staat een oud torentje, met een rijtje trapgevels'.²⁶ Hij maakte er een voor zijn ouders, een voor zijn broer en voor zichzelf op de voorkant van zijn eerste Haarlemse schetsboek. Van Haarlem zelf is slechts een enkele tekening bewaard gebleven, een gezicht op de stad vanaf de duinen, zoals ook Ruisdael dit geschilderd had in de zeventiende eeuw, al zette Huizinga de stad af tegen een hoge, gele hemel. Door het afgraven van duinen voor de woningbouw is het exacte punt van waarneming niet meer terug te vinden [tek. 5.2].²⁷

Elke vrijdagavond dineerde Huizinga bij een studievriend van zijn vader, uitgever H.D. Tjeenk Willink.²⁸ De firma zou Huizinga's uitgever blijven tot ver in de twintigste eeuw. Tjeenk Willink sr. had een dochtertje, Minnie, voor wie Huizinga tekeningen in korte stripverhalen maakte in wat uiteindelijk twee schetsboeken 'van Droomen en Leven' zouden worden.²⁹ Hier tonen wij alleen een droom, of liever een nachtmerrie over Huizinga's doctoraalexamen, afgelegd in Groningen in juni 1895 [tek. 5.3]. Weliswaar slaagde hij voor dit examen, maar hij kreeg geen cum laude, 'tot blakende toorn van mijn goede Moeder tegen de faculteit'.³⁰ Hij droomde actuele gebeurtenissen uit het politieke leven van de tijd, zoals de toen spraakmakende Dreyfusaffaire. Of dingen uit de wereld om hem heen, zoals in de Groningse brouwerij Barbarossa, of het Haarlemse kledingmagazijn van de firma Van der Steur. Wie dromen zegt, zegt Sigmund Freud (1856-1939), volgens wie iedereen drie terugkerende dromen kent: 1. Mensen zakken voor hun examen of hebben hun studie niet afgemaakt. Let wel: die dromen krijgen we ook als we wel geslaagd zijn en ons diploma wel degelijk gehaald hebben. 2. De droom waarin wij kunnen vliegen. *Like a rainbow so high!* En inderdaad vliegt Johan heel hoog, boven de regenboog uit, zo hoog, dat hij de 0-meridiaan van Greenwich beneden zich ziet.³¹ 3. De droom waarin we naakt op straat lopen en ons ineens – o grote schrik! – daarvan bewust worden en ons gauw proberen te bedekken. Die ontzettende gebeurtenis heeft Huizinga gekoppeld aan de onthulling in Haarlem van het standbeeld van Frans Hals door de koninginnen Emma en Wilhelmina. Zij trekken het doek dat om Frans Hals hangt omlaag... en wie staat daar op de sokkel? Johan Huizinga, in zijn hemd.³² Misschien had hij wel

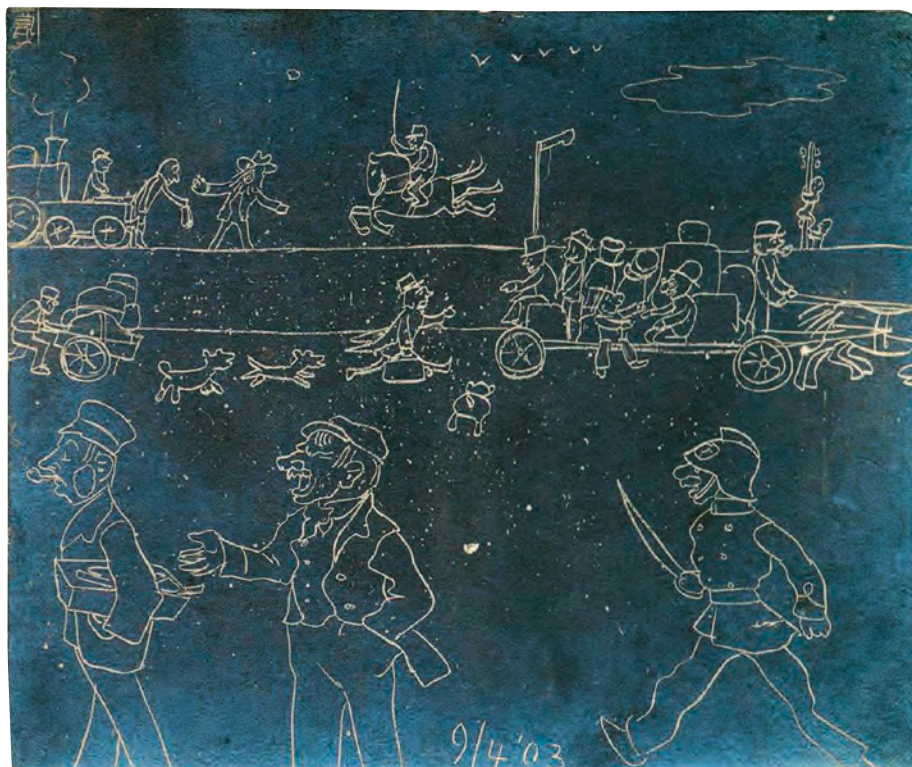

gedroomd dat hij daar moedernaakt voor de landsvrouwen stond, maar was hij zo netjes zich toch in zijn nachthemd te tekenen, om Minnie niet in verlegenheid te brengen?

Het jaar 1901 bracht een gelukkige ommekeer in Huizinga's vrijgezellenbestaan door zijn huwelijk met de Zeeuwse Mary Vincentia Schorer (1877-1914). Haar vader was burgemeester van Middelburg en het gezin bewoonde de burgemeesterswoning aan de Balans. Buiten de stad, in het plaatsje Koudekerke, had de familie bovendien een buiten, Toornvliet, dat met zijn uitgestrekte tuin en bijzondere interieur het echtpaar Huizinga-Schorer en de vijf kinderen heel dierbaar werd. Hun regelmatig verblijf daar – vaak een paar keer per jaar – maakte de directe omgeving, in het bijzonder Walcheren, tot een onuitputtelijke bron voor het maken van landschapjes en stadsgezichten.³³ Huizinga tekende voor zijn vrouw drie ex-libris: een met een vikingschip toen ze nog ongehuwd waren, een ex-libris met een piano voor haar bladmuziek en tenslotte een voor haar als getrouwde vrouw [tek. 6.3]. De geboorte van de kinderen opende een onafzienbare reeks van tekeningen.³⁴ Enkele door Huizinga zelf gekleurde tekeningen op linnen geven ons een zeldzaam inkijkje in het gezinsleven van alledag (afb. 9-12).

Afb. 9-12 | Vier ingekleurde tekeningen van Huizinga op linnen: 'Eerste prent voor Elsje, 1904' en Elsje spelend in haar kinderkamer, Moeder voert Elsje een eitje; Elsje wordt door Moeder gewassen. Leiden, UB, BPL 3711: 3. 2.

Afb. 13 | Schoolbordtekening bij de spoorwegstaking van 1903, gedateerd 9 april. Leiden, UB, Huizinga-archief 135 II 1.2.

In de Haarlemse jaren passen bovendien de tekeningen op het schoolbord, voor zijn leerlingen. Dat konden didactische bordschetsen zijn, zoals van de omwalling van de stad Wezel, waarin een deel wegens werkzaamheden slechts met hekpalen was afgeschoten.³⁵ Dit had de aandacht getrokken van wakkere mannen uit het leger van de Republiek, die dit overbrachten aan stadhouder Frederik Hendrik, die bezig was met de belegering van 's-Hertogenbosch. Deze prins van Oranje gaf toestemming tot een verrassingsaanval op dit zwakke punt in de verdediging van Wezel, zodat de stad in handen van de prins viel. Wezel was het bevoorradingspunt voor de Spaanse troepen in de Zuidelijke Nederlanden, die daardoor van voedsel en munitie afgesneden waren. Met als gevolg dat Den Bosch zich overgaf aan de prins. Een troef die Huizinga naar eigen zeggen alleen uitspeelde in de laatste les voor de vakantie, was het tekenen van karikaturen of hele verhalen op het schoolbord. Het succes was verzekerd en soms waren er jongens of meisjes die een bescheiden fotocamera hadden, waarmee ze de tekeningen vastlegden (afb. 13).

NOTEN

- 1 | Van der Lem, *Johan Huizinga*, pp. 55-63.
- 2 | J. Huizinga, *Mijn weg tot de historie*, p. 21 (VW I, p. 20): 'In 1913 heb ik aan zijn graf getuigd, dat ik geen beter leermeester heb gekend.'
- 3 | Leiden, UB, BPL 3711: 4.
- 4 | Zoals beschreven in Lien Heyting, *De wereld in een dorp: schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum, 1880-1920* (Amsterdam: Meulenhoff, 1994), vond de theosofie ook haar weg naar Blaricum.
- 5 | J. Huizinga, *Over studie en waardeering van het Boeddhisme* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1903), p. 1 (VW I, p. 148) (abusievelijk: deugelijk).
- 6 | J. Huizinga, *Mijn weg tot de historie*, p. 39 (VW I, p. 32).
- 7 | J. Huizinga, *Over studie en waardeering*, p. 22 (VW I, 161-162).
- 8 | J. Huizinga, *Mijn weg tot de historie*, p. 39-40 (VW I, 32).
- 9 | J. Huizinga, *Briefwisseling I*, nr. 6, p. 27.
- 10 | H.D. Tjeenk Willink jr. (1872-1945), zie hierna n. 60.

- 11 | J. Huizinga, *Briefwisseling I*, nr. 19, p. 38.
- 12 | Gerd Theuns-de Boer, *A Vision of Splendour: Indian Heritage in the Photographs of Jean Philippe Vogel, 1901-1913* (Ahmedabad: Mapin Pub. in association with the Kern Institute, 2008), p. 180.
- 13 | Plustekens geven correcties en toevoegingen aan de tekst door Huizinga weer. De koppeltokens in de Sanskriet samenvattingen zijn toegevoegd voor eenvoudiger begrip. Het Sanskriet gedeelte is niet weergegeven in het eerste deel van Huizinga's brieven, maar een Nederlandse vertaling is aldaar wel toegevoegd. De vertaling hier verschilt op een aantal punten van die daar wordt gegeven.
- 14 | "Christian Cornelis Uhlenbeck," Dutch studies SATSEA, dutch-studies-satsea.nl/deelnemers/uhlenbeck-christian-cornelis.
- 15 | B.D. Swanenburg, *Iwan de verschrikkelijke: leven en werk van P.V. van Stein Callenfels* (Maastricht: Leiter Nypels, 1951), p. 134.
- 16 | Swanenburg, *Iwan de verschrikkelijke*, p. 133.
- 17 | P.V. van Stein Callenfels, *De Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst* (Leiden: z.n., 1926).
- 18 | Ter illustratie van zijn levensstijl hierbij één voorval: 'Personen echter, aan wier woord niet te twifelen valt, verzekeren, dat zij Callenfels op één avond als resultaat van een weddenschap een kistje van 48 (grote Indische) flessen bier zagen leeg drinken. En toen dan de 48ste fles omgekeerd op tafel stond, riep de "laatste der oude Germanen" de djongos, om een bon voor de 49ste fles te tekenen, onder de opmerking: "Ik wil nu ook eindelijk wel eens een bier-tje voor mijn plezier-tje drinken!"' Swanenburg, *Iwan de verschrikkelijke*, p. 50.
- 19 | Swanenburg, *Iwan de verschrikkelijke*, p. 160.
- 20 | Poerbatjaraka, *Agastya in den archipel* (Leiden: Brill, 1926).
- 21 | Swanenburg, *Iwan de verschrikkelijke*, p. 133.
- 22 | Ze werd hierin net voorafgegaan door Lina Maria Coster-Wijsman, die haar doctoraat drie weken eerder ontving voor een proefschrift getiteld *Uilespiegel-verhalen in Indonesië, in het bijzonder in de Soendalanden* (Santpoort: Mees, 1929). Coster-Wijsman verkreeg haar doctoraat op 7 juni 1929 en Amshoff op 28 juni 1929, *Goudkruintje: een Atjèhsche roman met vertolking en toelichting* (Leiden: Vros, 1929).
- 23 | J. Huizinga, *Homo ludens: proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1938).
- 24 | Koops, Kossmann & Van der Plaat, *Johan Huizinga 1872-1972*. Figuur 3 (gedateerd ca. 1895). In een brief van Jakob Huizinga aan zijn ouders, 18 januari 1900 (Elandsfontein, Zuid-Afrika), verwees hij naar de foto: 'Tegenover mij zit Han-Boeddha mij aan te kijken: *sarvam śūnyam*, voor mij is alles ook een beetje leeg tegenwoordig.' (Leiden, UB, BPL 3711: 4). Het feit dat zijn broer in staat was de Sanskrietpassage '*sarvam śūnyam*' te citeren en toe te passen op zijn eigen toestand ('voor mij is alles ook een beetje leeg tegenwoordig') suggereert dat Johan Huizinga dit mogelijk op de achterkant van de foto had geschreven, met een Nederlandse vertaling.
- 25 | Van der Lem, *Johan Huizinga*, pp. 108-112.
- 26 | J. Huizinga, *Briefwisseling I*, nr. 4, pp. 23-26, citaat op p. 24. Johan Huizinga (Haarlem) aan zijn vader en stiefmoeder, 10 november [1897].
- 27 | Afgebeeld in: Anton van der Lem 'Nawoord. Over de totstand-koming van Huizinga's *Herfsttij*', in: J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, red. Anton van der Lem (Amsterdam: Contact, 1997), pp. 386-399, ill. p. 389.
- 28 | H.D. Tjeenk Willink (1843-1917), voormalig doopsgezind predikant te Vlissingen, was sedert 1874 firmant van uitgeverij A.C. Kruseman te Haarlem. Hij zette in 1878 het bedrijf onder eigen naam voort, en vanaf 1899 als H.D. Tjeenk Willink en Zn. Hij werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon H.D. Tjeenk Willink jr. (1872-1945).
- 29 | De schetsboeken, die waterschade hebben opgelopen als gevolg van de Slag om Arnhem in 1944, zijn door de kleinkinderen van Minnie geschonken aan de Universitaire Bibliotheken Leiden. Het streven is deze integraal te digitaliseren en presenteren op de website van de UB Leiden. Dat zal de gelegenheid bieden om de vele tot nu toe onopgehelderde verhalen en portretten door deskundigen van commentaar te laten voorzien.
- 30 | J. Huizinga, *Mijn weg tot de historie*, p. 22 (VW I, p. 21).
- 31 | Van der Lem, *Johan Huizinga*, p. 97.
- 32 | Van der Lem, *Johan Huizinga*, p. 97.
- 33 | Een voorbeeld in: Van der Lem, *Johan Huizinga*, nr. 39, p. 102. Veere, 6 augustus 1913, potlood-tekening.
- 34 | In Haarlem werden de twee oudste kinderen geboren: Elisabeth (1903-1995) en Dirk (1905-1920). In Groningen volgden Leonhard (1906-1980), Jakob Herman (1908-1994) en Hermanna Margaretha ('Retha') (1912-1988). Alleen de jongste erfde het (snel) tekentalent van haar vader.
- 35 | Anton van der Lem, *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1997), afb. 6.